

Bartoszewicz, Henryk

Pomiary i kartowanie dóbr ziemskich na Mazowszu : prace geodetów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim

Rocznik Mazowiecki 16, 29-43,

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Bartoszewicz

Pomiary i kartowanie dóbr ziemskich na Mazowszu. Prace geodetów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim

Towarzystwo Kredytowe Ziemskie (dalej: TKZ) w Warszawie istniejące w latach 1825–1950 wytworzyło ogromny zespół map gruntowych, które powstały w związku z działalnością Towarzystwa. W archiwum Dyrekcji Głównej TKZ, mieszczącym się w gmachu Towarzystwa przy ulicy Mazowieckiej 13, przed zniszczeniem, które w jego zasobie dokonały bombardowania we wrześniu 1939 r. i działania zbrojne w czasie Powstania Warszawskiego, znajdowało się najprawdopodobniej ponad 30 tysięcy map. Przechowywany obecnie w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych (dalej AGAD) zespół map TKZ liczy 5700 jednostek inwentarzowych i składa się z 6705 arkuszy, przy czym większość z nich to światłokopie powstałe w latach 1940–1944. Oryginały sporządzone w latach 1833–1939 stanowią tylko około 20% całości zespołu map TKZ. Około 30% zachowanych kartografików TKZ to mapy majątków ziemskich z terytorium Mazowsza¹.

Utworzenie 13 czerwca 1825 r. mocą uchwały sejmowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego wiązało się przede wszystkim z dążeniem władz Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej do oddłużenia wielkiej własności ziemskiej². Projektowane w czasach Księstwa Warszawskiego rozwiązanie kwestii długów (zaciągniętych przez właścicieli ziemskich przed 1806 r.) nie zostało zrealizowane. Królestwo Polskie, składające się z ośmiu województw, odziedziczyło długi

¹ Autor przyjął, że według podziału administracyjnego Królestwa Polskiego z 16 stycznia 1816 r. „terytorium Mazowsza” stanowią: województwo płockie (bez powiatu lipnowskiego), część województwa mazowieckiego (powiaty: warszawski, błoński, czerski, stanisławowski, siennicki, rawski, sochaczewski, gostyński) i część województwa podlaskiego (powiaty: garwoliński, łomżyński). *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815–1918 r. (Zarys historyczny)*, oprac. W. Trzebiński, A. Borkiewicz, Warszawa 1956, s. 13, 18–20.

² *Prawo o ustanowieniu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim*, w: *Zbiór praw i przepisów o Towarzystwie Kredytowym Ziemskim w Królestwie Polskim*, [Warszawa 1826], s. 3–121.

z okresu okupacji pruskiej (w czterech województwach) oraz z okresu okupacji austriackiej (w kolejnych czterech województwach). Powrócono wówczas do idei, która zrodziła się w dobie Księstwa Warszawskiego, założenia instytucji kredytowej³.

W myśl prawa sejmowego Towarzystwo Kredytowe Ziemskie było dobrowolnym stowarzyszeniem właścicieli ziemskich, płacących ze swoich majątków co najmniej 100 złp podatku, czyli tzw. ofiary. Do Towarzystwa przystąpił także rząd (reprezentowany przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu) z częścią dóbr narodowych⁴. Głównym celem Towarzystwa było udzielanie długoterminowych pożyczek hipotecznych. Pożyczki te w formie listów zastawnych mogły być zaciągane na dobra ziemskie, na pierwszą hipotekę do połowy wartości tych dóbr⁵.

Pierwszym prezesem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim mianowany został przez cara Kajetan Dominik Kalinowski, dyrektor generalny Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu⁶. Wszystkie władze TKZ, poza prezesem, pochodziły z wyborów dokonywanych co dwa lata na zebraniach członków Towarzystwa w poszczególnych okręgach. W 1825 r. okręgów było osiem, odpowiednio do liczby województw. Od 1844 r., po reformie administracji, sieć okręgów nie pokrywała się z podziałem na gubernie. Dopiero w 1882 r. liczbę okręgów zwiększono z ośmiu do dziesięciu, zrównując ją tym samym z liczbą istniejących wówczas guberni⁷.

Towarzystwo udzielało dwóch rodzajów pożyczek. Pierwszy – to pożyczki długoterminowe w listach zastawnych, według nominalnej ich wartości. Pożyczki te były udzielane na czas ściśle określony, w ciągu którego umarzały się one stałymi półrocznymi opłatami, wnoszonymi przez dłużników, odpowiadającymi stopie procentu i umorzenia listów zastawnych. Członkowie TKZ byli zobowiązani do płacenia od sumy zaciągniętej pożyczki listami zastawnymi 4% prowizji i 2% na umorzenie kapitału. Ponadto musieli uiszczać opłaty pokrywające koszty utrzymania administracji. Amortyzacji listów zastawnych dokonywano drogą losowania lub przez wykup na giełdzie. Drugim rodzajem były pożyczki krótkoterminowe, amortyzacyjne lub spłacane w gotówce od razu, w określonym terminie⁸.

Z pożyczek TKZ nie miały prawa korzystać dobra posiadające jedną księgę hipoteczną, lecz złożone z kilku gospodarstw należących do różnych właścicie-

³ R. Przelaskowski, *Sejm warszawski roku 1825*, Warszawa 1929, s. 38-48, 118-127; M. Ajzen, *Polityka gospodarcza Lubeckiego (1821-1830)*, Warszawa 1932, s. 158-160; S. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed Powstaniem Listopadowym*, t. 1, wyd. 2, wstęp R. Kolodziejczyk, Warszawa 1983, s. 396-403.

⁴ R. Przelaskowski, *Sejm warszawski...*, op. cit., s. 124-125.

⁵ *Prawo o ustanowieniu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem*, w: *Zbiór praw...*, op. cit., s. 3-20 (art. 1-38).

⁶ M. Ajzen, *Polityka gospodarcza...*, op. cit., s. 160.

⁷ A. Sulikowski, *Krótki rys i zasady Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1865, s. 1-6; *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, Warszawa 1981, s. 384.

⁸ *Prawo o ustanowieniu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem*, w: *Zbiór praw...*, op. cit., s. 7-13 (art. 7-23); *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, op. cit., s. 384; R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970, s. 28.

li⁹. Towarzystwo mogło również odmówić pożyczki na majątek składający się z niewielkich, podzielonych części. Ponadto zobowiązywało ono swoich członków do ubezpieczania od ognia budynków położonych w dobrach obciążonych pożyczką¹⁰. W przypadku niepłacenia rat majątek dłużnika mógł zostać zlicytowany lub przechodził na własność TKZ¹¹.

Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim, analogicznie do podobnych instytucji pruskich, miało mieć ograniczony czas działania – do 1854 roku. Jednakże zainteresowanie dalszym istnieniem TKZ było powszechne. Zapotrzebowanie z jednej strony na pożyczki, z drugiej – na listy zastawne stałe wzrastało. W 1838 r. rozszerzono działalność Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim przez obniżenie kryterium podatkowego dla właścicieli dóbr, pragnących przystąpić do Towarzystwa. Pożyczkę mogły otrzymać majątki, z których płacono 50 zł podatku. Zmiana przepisu w tym zakresie umożliwiła z czasem przystąpienie do TKZ nawet pewnej liczbie gospodarstw chłopskich. Prawo z 1838 r. przedłużało istnienie Towarzystwa do 1866 roku¹². W wyniku postępującej intensyfikacji gospodarki przez wprowadzenie płodozmianu i uprzemysłowienie oraz przekształcanie w coraz większej mierze gospodarstwa pańszczyźnianego na najemne, wzrastało zapotrzebowanie na kredyt ze strony wielkiej własności ziemskiej w Królestwie Polskim. W 1853 r. zdecydowano o przedłużeniu istnienia Towarzystwa do 1881 roku¹³. Pierwszą próbę opracowania jednolitego zbioru praw Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego podjęto w 1869 roku. Z jednej strony było to spowodowane przyczynami natury politycznej, społecznej i gospodarczej, jakie zaistniały w Królestwie Polskim po Powstaniu Styczniowym, i na skutek wydania ukazu o uwłaszczeniu włościan z 2 marca 1864 r. oraz w wyniku reformy podatku gruntowego z 20 grudnia 1866 r. Z drugiej zaś – nagromadzeniem od 1825 r. znacznej ilości przepisów rozrzuconych w różnych aktach ustawodawczych. *Przepisy o udzielaniu pożyczek Towarzystwa Kredytowego w Królestwie Polskim* z 12 lipca 1869 r. w zasadzie zniosły czasowość istnienia TKZ¹⁴. Proces przekształcania TKZ w instytucję stałą zakończył się w 1888 roku¹⁵.

Członkowie TKZ występujący o przyznanie kredytu byli zobowiązani do składania w Dyrekcji Głównej (oprócz innych dokumentów) mapy dóbr wraz z rejestrem pomiarowym. Obowiązujące do 1869 r. przepisy nie wymagały szczególnej dokładności dowodów pomiarowych (map i rejestrów) dóbr zasta-

⁹ *Prawo o ustanowieniu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim*, w: *Zbiór praw...*, op. cit., s. 5 (art. 4).

¹⁰ *Ibidem*, s. 14 (art. 24).

¹¹ *Ibidem*, s. 48-50 (art. 85-87).

¹² *Archiwum Polskiej Akademii Nauk* (dalej – APAN); S. Borowski, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim, 1825–1922*, Warszawa 1943 (maszynopis), sygn. III – 5, t. 1, s. 20-22.

¹³ *Ibidem*, t. 1, s. 24-25.

¹⁴ *Ibidem*, t. 1, s. 26, 77-78.

¹⁵ *Ibidem*, t. 1, s. 29-33, 78. W 1906 r. została przyjęta ustawa regulująca zasady udzielania przez TKZ pożyczek melioracyjnych. Pożyczki te były udzielane na pokrycie kosztów melioracyjnych jak: 1) drenowanie; 2) osuszanie i drenowanie odkrytymi rowami i kanałami terenów bagiennych, i łąk podmokłych; 3) urządzenie gospodarstw stawowych ryb karpioatych (*ibidem*, t. 1, s. 79-85, 87-88).

wianych Towarzystwu. Dlatego też władze TKZ nie nadzorowały sporządzania tych dokumentów. Sprawa ta pozostawała w gestii ubiegającego się o pożyczkę. Dowody pomiarowe zyskały na znaczeniu po wprowadzeniu w 1869 r. szczegółowej taksy, stając się jednym z najważniejszych elementów podstawy prawidłowej wyceny dóbr. Jednakże dopiero w 1884 r. uznano za konieczne zabezpieczyć się przed niedokładnością map i załączonych do nich rejestrów, co mogłoby narazić Towarzystwo na znaczne straty. W dniu 21 czerwca 1884 r. została uchwalona *Instrukcja o sporządzaniu dowodów pomiarowych, przedstawianych władzom Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego dla ocenienia bezpieczeństwa pożyczek, na dobra ziemskie udzielanych*. Dokument ten był w następnych latach zmieniany i uzupełniany¹⁶.

Instrukcja z 21 czerwca 1884 r. przewidywała, że wszystkie dowody pomiarowe, na podstawie których TKZ ma oceniać bezpieczeństwo pożyczek udzielanych na dobra ziemskie, powinny być sporządzone i poświadczone przez geometrę posiadającego upoważnienie Dyrekcji Głównej. Według tych przepisów, upoważnienie Dyrekcji Głównej mógł otrzymać specjalista posiadający patent geometry klasy drugiej. Pomimo wymagań stawianych kandydatom, w znacznej ilości przypadków prace pomiarowe dla TKZ wykonywali geometrzy klasy pierwszej, a nawet osoby niewykwalifikowane, posiadające jedynie praktyczną umiejętność pomiaru i sporządzania map gruntowych¹⁷. Upoważniony geometra klasy drugiej ograniczał się najczęściej do przyjmowania zleceń i składania podpisu pod gotowymi dokumentami mierniczymi, powierzając dokonanie pomiarów i sporządzenie map swoim pomocnikom.

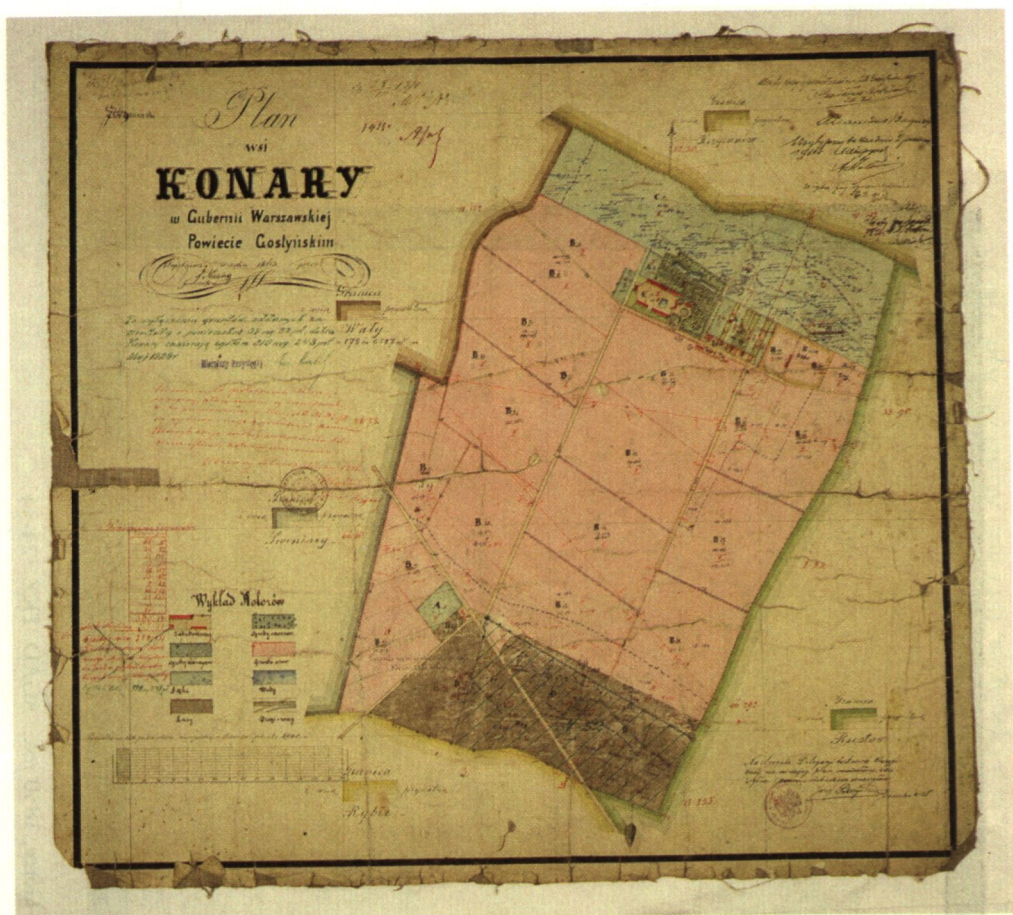
Brak odpowiedniej liczby geometrów klasy drugiej spowodował, że władze Towarzystwa zdecydowały się na obniżenie wymaganego od mierniczego cenzusu zawodowego. Uchwalona 26 lutego 1913 r. instrukcja dotycząca udzielania geometrom upoważnień do sporządzania dowodów pomiarowych przewidywała dopuszczanie do czynności dla TKZ przede wszystkim geometrów mogących wykazać się patentem klasy drugiej lub dyplomem ukończenia Konstantynowskiego Instytutu Mierniczego w Moskwie. Ponadto mogli uzyskać upoważnienie tzw. geometrzy prywatni, którzy posiadali dyplom średniej szkoły mierniczej, zalegalizowany przez Ministerstwo Sprawiedliwości. Od 1913 r. decyzje w sprawach personalnych dotyczących geometrów Dyrekcja Główna podejmowała na podstawie opinii geometrów rzeczoznawców: Teodora Ziemińskiego, Januarego Władysława Starzyńskiego i Ludwika Rubacha¹⁸.

Geometra upoważniony miał prawo prowadzenia prac na całym obszarze działalności Towarzystwa. Otrzymywał on wystawiony przez Dyrekcję Główną dowód i mógł używać pieczęci z napisem: „Geometra [imię i nazwisko] upowa-

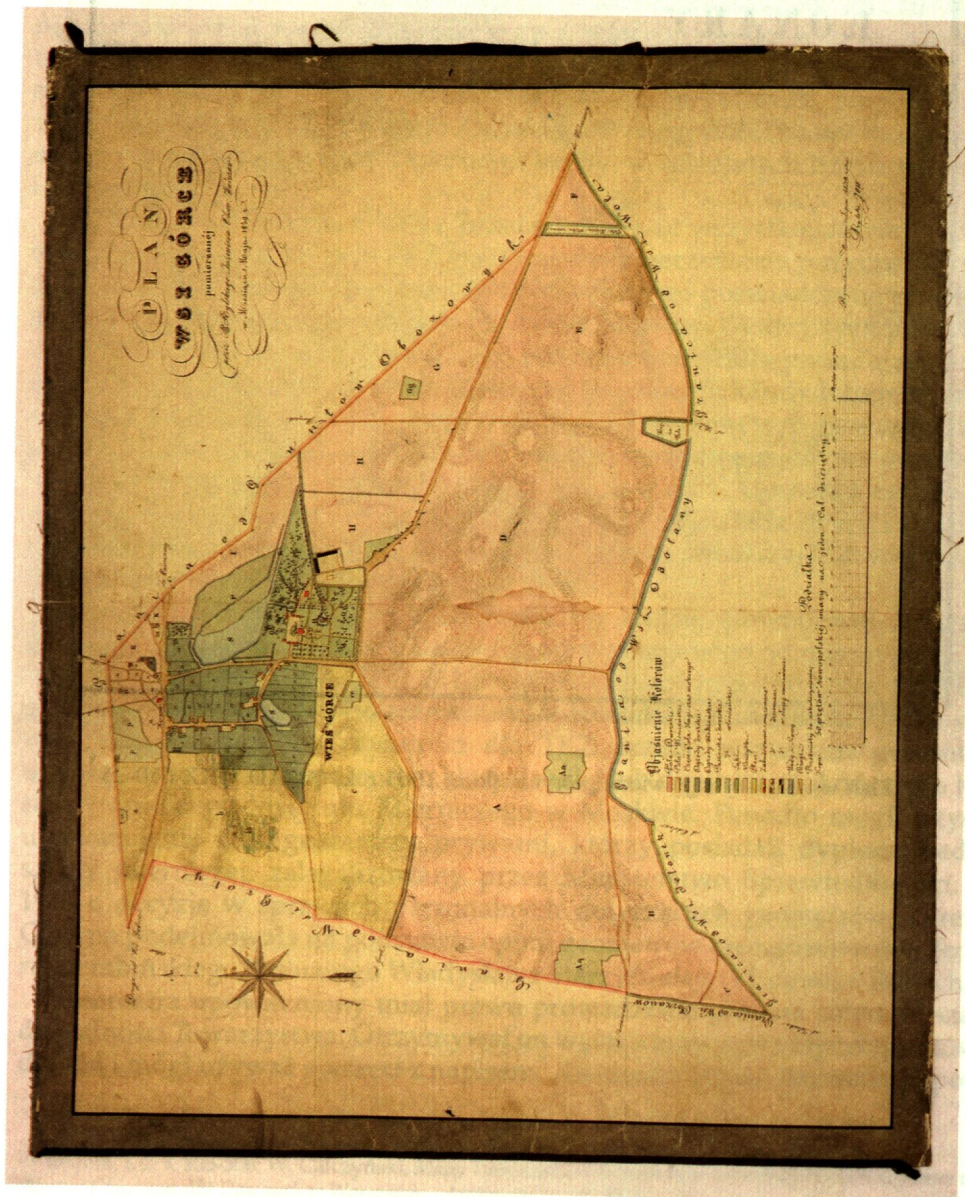
¹⁶ Ibidem, t. 2, s. 505-506; W. Całczyński, *Mapy Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. 62: 1975, s. 71.

¹⁷ Na podstawie dekretu Namiestnika Królestwa Polskiego z 4 grudnia 1832 r. i wydanej do tego dekretu instrukcji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 13 czerwca 1833 r. *O wolnym praktykowaniu w zawodzie miernictwa* przewidywano dla mierniczych trzy stopnie kwalifikacyjne: geometrów pierwszej, drugiej i trzeciej klasy, APAN, sygn. III-5; S. Borowski, *Towarzystwo Kredytowe...*, op. cit., t. 2, s. 506.

¹⁸ Ibidem, t. 2, s. 508-509.

5. Plan wsi Konary w powiecie gostynińskim, 1863 rok. AGAD, TKZ 650-25

6. Plan wsi Górcze, 1830 rok. AGAD, TKZ 724-34

źniony przez Dyрекcję Główną Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego". Wcześniej geometrzy korzystali z własnych pieczęci, np. „Zygmunt Chmielowski jeometra kl. 2.”¹⁹. Upoważnienia były udzielane na czas nieograniczony. Traciły moc dopiero na skutek dobrowolnego zrzeczenia się uprawnionego geometry lub jego śmierci bądź skutkiem decyzji dyscyplinarnej władz Towarzystwa. Przepisy TKZ przewidywały również kary dyscyplinarne dla swoich geodetów, w tym czasowe zawieszenie upoważnienia (najczęściej na 1 rok lub najwyżej na 2 lata)²⁰.

Po raz pierwszy udzielono upoważnień w 1885 r. od razu aż 160 geometrom według podziału na Dyrekcje Szczegółowe: Warszawa – 43, Kalisz – 11, Radom – 17, Kielce – 15, Lublin – 13, Siedlce – 11, Płock – 17, Suwałki – 3, Łomża – 8, Piotrków – 13. Prawdopodobnie ogólna liczba uprawnionych geometrów utrzymywała się stale w tych początkowych granicach²¹.

Prace pomiarowe i kartograficzne techników leśnych, prowadzone na rzecz TKZ, zostały zorganizowane na podobnych zasadach, jak działalność geometrów. Instrukcja z 3 kwietnia 1903 r. przewidywała, że mapy gospodarstwa leśnego, które miały służyć za podstawę udzielania pożyczek przez Towarzystwo, powinny być sporządzane i poświadczane przez technika leśnego, posiadającego upoważnienie Dyrekcji Głównej. Od kandydatów do takiego upoważnienia wymagano świadectwa ukończenia nauki w jednym z leśnych zakładów naukowych w kraju lub za granicą²².

Towarzystwo Kredytowe Ziemskie nie przerwało swojej działalności w okresie pierwszej wojny światowej. W 1915 r. prezesem Dyrekcji Głównej został mianowany Józef Załuski, pierwszy od 1865 r. Polak na tym stanowisku²³. Od 1916 r. rozwijało nawet swoją działalność, zakładając w tymże roku Bank Ziemiański. Ponadto miało udział w kapitale Zakładowym Zjednoczonego Banku Ziemiańskiego Spółka Akcyjna²⁴. W tym okresie prowadzone były także przez geometrów TKZ prace pomiarowe i kartograficzne. Część zachowanych kartografików, w tym majątków z terenu Mazowsza, powstało w latach 1914–1918.

Normatywy prawne działalności Towarzystwa w warunkach niepodległego państwa polskiego ustanowione w latach 1919–1922 utrzymywały w mocy artykuł 103 ustawy o Towarzystwie Kredytowym Ziemskim w Warszawie z dnia 19

¹⁹ AGAD, TKZ 703-1, ark. 1-3.

²⁰ APAN, sygn. III-5; S. Borowski, *Towarzystwo...*, op. cit., t. 2, s. 509-510.

²¹ Ibidem, t. 2, s. 512-513.

²² Ibidem, t. 2, s. 513.

²³ Ibidem, t. 2, s. 527 i n. W latach 1825–1865 kolejnymi prezesami Dyrekcji Głównej TKZ byli Polacy: Kajetan Dominik Kalinowski, Ignacy Miączyński, Ignacy Cieszkowski, Józef Aleksy Morawski, Adam Łęski, Edward Białoskórski, Włodzimierz Kretkowski i Wojciech Trzetrzewiński. Następnie funkcję tę sprawowali Rosjanie bądź osoby zrusyfikowane, wywodzące się z rosyjskiego aparatu administracyjnego: Leon Gieczewicz, Włodzimierz Mengden, Arkadiusz Tloczanow, Mikołaj Arseniew, Aleksander Manżel.

²⁴ AGAD, TKZ w Warszawie, sygn. 22; T. Bernadzikiewicz, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w okresie wojny 1914–1920*, Warszawa 1941, (maszynopis), s. 19-31; Z. Krupska, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Warszawie*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 326.

sierpnia 1888 r., który głosił: „Pragnący otrzymać pożyczkę powinien złożyć w Dyrekcji Głównej, bezpośrednio lub przez odpowiedni oddział, przedstawicielstwo lub agenturę: a) wypis urzędowy z wykazu hipotecznego; b) mapę wraz z rejestrem pomiarowym (podkr. – H.B.); c) sumę odpowiedzialną na pokrycie kosztów udzielenia pożyczki, jeśli przystępujący nie jest stowarzyszonym”²⁵. Oznaczało to również kontynuowanie prac pomiarowych i kartograficznych przez geometrów Towarzystwa.

TKZ w Warszawie od 1 listopada 1920 r. zakresem działalności obejmowało województwa: białostockie, kieleckie, lubelskie, łódzkie, nowogródzkie, poleckie, warszawskie, wołyńskie i ziemię wileńską. Na terenie Małopolski od 1841 r. działało w okresie Drugiej Rzeczypospolitej Towarzystwo Kredytowe Ziemskie we Lwowie. Ponadto, w latach 1919–1939 kredytów i pożyczek prywatnym majątkom ziemskim udzielały: Wileński Bank Ziemski, Poznański Bank Kredytowy oraz Państwowy Bank Rolny²⁶.

W okresie drugiej wojny światowej TKZ działało na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. Od 1945 r. pozostawało w stanie likwidacji; na mocy dekretu z 25 października 1948 r. likwidacja ostatecznie nastąpiła w 1950 roku. W 1962 r. spuścizna aktowa i kartograficzna TKZ w Warszawie trafiła do archiwów państwowych²⁷.

Znajdujące się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie kartografika są dalece niekompletne w porównaniu z liczbą map sporządzonych dla celów kredytowych w całym okresie działalności Towarzystwa. Zachowało się prawdopodobnie około 20-30% map²⁸. Wydaje się, że szacunek ten może być nawet nieco zawyżony.

Przechowywane w Oddziale Kartografii AGAD mapy TKZ w Warszawie powstały w latach 1839–1944. Po opracowaniu archiwalnym mapom tym nadano układ geograficzny, ale nie według podziałów administracyjnych (województw), lecz według okręgów hipotecznych zgodnie z układem stosowanym w Archiwum Dyrekcji Głównej TKZ. Mapy zostały pogrupowane w następujących okręgach hipotecznych, ułożonych w kolejności alfabetycznej: Kalisz, Kielce, Lublin, Łomża, Łódź, Mława, Piotrków, Płock, Radom, Siedlce, Sosnowiec, Suwałki, Warszawa, Włocławek, Zamość. Podział ten zadecydował, że plany majątków z terytorium Mazowsza znalazły się w okręgach hipotecznych Łomży, Mławy, Płocka, Warszawy, a nawet – w niewielkiej ilości – w okręgach hipotecznych Łodzi, Radomia i Siedlec.

Najwcześniejsza oryginalna mapa, zachowana w zespole TKZ, *Plan wsi Górcze...*, w powiecie warszawskim, została sporządzona w lipcu 1839 r. przez inżyniera obwodu warszawskiego, Pawła Ryłskiego²⁹. Ponadto zachowała się

²⁵ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, 26 września 1922 r., nr 79, poz. 720, s. 1391-1414.

²⁶ B.W. Gałka, *Ziemianie i ich organizacje w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 1997, s. 50.

²⁷ W. Całczyński, *Mapy Towarzystwa...*, op. cit., s. 72.

²⁸ *Inwentarz map Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. W. Całczyński, Warszawa 1975, (maszynopis), s. III.

²⁹ AGAD, TKZ 724-34. P. Ryłski sporządził tę mapę na podstawie pomiaru gruntu wsi Górcze koło Warszawy, pomiaru dokonał w maju 1839 r.

światłokopia (1940 r.) wykonana z kopii sporządzonej w 1884 r. przez geometrę przysięgłego klasy drugiej, Aleksandra Cieszkowskiego, na podstawie oryginału autorstwa geometry Rogaczewskiego z 1831 roku. Mapa ta nosi tytuł *Odryś folwarku Opojowice w guberni kaliskiej, powiecie wieluńskim położonego*³⁰. Natomiast najpóźniejsze są wykonane w 1944 r. przez inżyniera miernictwa, Adama Gawęckiego, kopie map majątku Bronowice, w powiecie kozienickim; oryginały map zostały sporządzone przez inżyniera W. Nowaka w 1937³¹ i A. Gawęckiego w 1935 roku³².

Mapy, które powstały przed 1918 r., dotyczą dóbr ziemskich położonych w granicach Królestwa Polskiego. Natomiast mapy z okresu Drugiej Rzeczypospolitej tylko w niewielkim stopniu wykraczają poza ten obszar, pomimo że zasięg terytorialny działania TKZ był znacznie większy. Wynika to najprawdopodobniej stąd, iż po 1918 r. archiwum Dyrekcji Głównej nie pełniło funkcji placówki gromadzącej całą dokumentację kartograficzną, a sporządzone wówczas mapy były przechowywane w biurach Dyrekcji Szczegółowych. Najwięcej zachowało się map dóbr z łódzkiego okręgu hipotecznego, a przede wszystkim z położonych na jego terenie dawnych powiatów: brzezińskiego, kutnowskiego, łaskiego i łódzkiego. Według kryterium geograficzno-historycznego, najliczniejsza jest grupa kartografików z terytorium Mazowsza.

Większość zachowanych map stanowią światłokopie wykonane w latach 1940–1944. Wśród nich przeważają światłokopie sporządzone z kopii. Mniej jest światłokopii wykonanych z oryginałów, zwłaszcza powstałych w XIX wieku. Liczba zachowanych światłokopii wynosi około 3300 jednostek inwentarзовych³³. Trudno jest jednoznacznie stwierdzić, jaki był cel ich sporządzania w okresie okupacji niemieckiej. Można jedynie postawić tu pewne hipotezy. Po pierwsze, działania te mogły wiązać się ze zmianą zasięgu terytorialnego działalności TKZ bądź ze zmianami w jego strukturze wewnętrznej, w tym także w zakresie miejsca przechowywania dokumentacji pomiarowej. Po drugie, celem mogło być zabezpieczenie akt w okresie działań wojennych. Po trzecie, władze Towarzystwa, licząc się z możliwością likwidacji, w ten sposób zabezpieczały i porządkowały swoje zbiory. Najczęściej światłokopie były sporządzane w skali 1:1, czasami w niewielkim zmniejszeniu. Na niektórych światłokopiach nanoszono techniką barwną nowe elementy treści i pisane atramentem adnotacje oraz odciskano pieczęcie.

Wśród map rękopiśmiennych dominują kopie. Najwcześniejsze pochodzą z drugiej połowy XIX w. i zostały sporządzone z oryginałów wykonanych w latach trzydziestych i czterdziestych tegoż stulecia, najpóźniejsze zaś z pierwszej połowy lat czterdziestych XX wieku. Do pierwszej grupy spośród map majątków z terenu Mazowsza należy m.in. *Plan dóbr Dobrów w powiecie gostyńskim*, który skopiował w 1877 r. geometra przysięgły drugiej klasy, Leonard Piaszczy-

30 AGAD, TKZ 606-18.

31 AGAD, TKZ 719-1; 719-2, ark. 1-2; 719-3, ark. 1-2; 719-4, ark. 1-2; 719-5, ark. 1-2.

32 AGAD, TKZ 719-4, ark. 1-2; 719-..., ark. 1-2; 719-6, ark. 1-2; 719-7, ark. 1-2.

33 W. Calczyński, *Mapy Towarzystwa...*, op. cit., s. 73.

ński, z oryginału wykonanego w 1839 r. przez geometrę Gustawa de Viebiga³⁴. Często z kopii mapy dowiadujemy się nie tylko o istnieniu oryginału czy wcześniejszych kopii, ale także o istnieniu kilku oryginałów pochodzących z różnych lat. Mapa wykonana w 1912 r. przez Kazimierza Staszewskiego, nosząca tytuł *Odryś ściany granicznej pomiędzy lasami Gutków należącymi do ordynacji Opinogóra z jednej strony i kolonią Przepitki i dobrami Nałęczyn z drugiej strony* (położonych w powiecie ciechanowskim), była drugą (pierwszą sporządził w 1906 r. Januarey Władysław Starzyński) kopią oryginału z 1880 r. autorstwa geometry Michała Szymańskiego, przy czym istniały dwa wcześniejsze oryginały – z 1848 i 1833 roku³⁵.

Oprócz mapy wsi Górcze w powiecie warszawskim, sporządzonej w 1839 r., w grupie oryginałów zachowało się kilka map z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku. Wśród nich znajdują się mapy dóbr ziemskich z terenu Mazowsza: 1) *Plan wsi Żabikowa w powiecie gostyńskim...*, 1853 r., geometra przysięgły drugiej klasy Marian de Wiernek (Wernicke)³⁶; 2) *Mappa folwarku Pawlikowice Małe w powiecie gostyńskim*, 1860 r., inżynier powiatu gostyńskiego Witkowski³⁷; 3) *Plan dóbr Brzeziny i Wielgolas w powiecie mińskim*, 1862 r., geometra Jakub Jasiński³⁸; 4) *Plan folwarku Gnojna*, 1862 r., geometra Jan Morawski³⁹; 5) *Plan wsi Konary w powiecie gostyńskim*, 1863 r., geometra Franciszek Niemira⁴⁰.

Poczynając od lat siedemdziesiątych XIX w., wzrasta liczba zachowanych map oryginalnych. Jest to zapewne związane ze wzrostem produkcji kartograficznej TKZ, spowodowanej wejściem w życie w 1869 r. prawa normującego zasady dokonywania szczegółowej taksy dóbr, na które był zaciągany kredyt. Z terenu Mazowsza zachowało się jedenaście map majątków ziemskich: 1) *Plan dóbr Kosiny Kapiczne w powiecie mławskim*, sporządzony w 1876 r. przez geometrę Eustachego Podniesińskiego⁴¹; 2) *Plan folwarku Petrykozy w powiecie mławskim*, wykonany w 1878 r. przez tegoż E. Podniesińskiego⁴²; 3) *Plan folwarku Cieślin w powiecie sierpeckim*, wykonany w 1875 r. przez Stanisława Cieślińskiego⁴³; 4) *Plan folwarku Koszczewiec w powiecie sierpeckim*, sporządzony w 1878 r. przez geometrę Jana Trzcieskiego⁴⁴; 5) *Plan folwarku Mijakowo w powiecie plockim*, sporządzony w 1877 r. przez geometrę Stanisława Władysława Włoczewskiego⁴⁵; 6) *Plan folwarku Rempin w powiecie sierpeckim*, wykonany w 1873 r. przez geometrę Karola Oleksa⁴⁶; 7) *Plan folwarku Żochowo w powiecie plockim*, wykonany w 1872 r. przez

34 AGAD, TKZ 709-44.

35 AGAD, TKZ 702-33.

36 AGAD, TKZ 718-45.

37 AGAD, TKZ 667-21.

38 AGAD, TKZ 724-14.

39 AGAD, TKZ 724-31.

40 AGAD, TKZ 650-25.

41 AGAD, TKZ 700-25.

42 AGAD, TKZ 703-19.

43 AGAD, TKZ 709-11.

44 AGAD, TKZ 711-84.

45 AGAD, TKZ 712-42.

46 AGAD, TKZ 714-45.

S.W. Wołczewskiego; 8) *Plan folwarku Dańków w powiecie grójeckim*, sporządzony w 1870 r. przez geometrę Andrzeja Wojdalskiego⁴⁷; 9) *Plan osady Koziegłowy w powiecie grójeckim*, sporządzony w 1879 r. przez geometrę Władysława Jasińskiego⁴⁸; 10) *Plan folwarku Księżowola w powiecie grójeckim*, wykonany w 1872 r. przez geometrę Stanisława Malińskiego⁴⁹; 11) *Plan osady młynarskiej Tarchowizna w powiecie mińskim*, wykonany w 1870 r. przez geometrę Andrzeja Kapelińskiego⁵⁰. Ponadto zachowało się dziesięć map mazowieckich majątków ziemskich z lat osiemdziesiątych XIX wieku.⁵¹ W przypadku późniejszych map, zwłaszcza XX-wiecznych, trudno dokładnie ustalić liczbę oryginałów, ponieważ istnieją wątpliwości, czy dana mapa jest oryginałem, czy kopią; często odpowiedzi na to pytanie nie znajdujemy ani w tytule, ani w treści mapy.

Mapy rękopiśmienne – zarówno oryginały, jak i kopie – były wykonywane techniką wielobarwną, akwarelą, na ogół akwarelą i tuszem. Najczęściej były sporządzane na papierze, w niektórych przypadkach później naklejany na płótno. Rzadko mapy TKZ wykonywano na kalce płóciennej lub kalce technicznej.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, w ilu egzemplarzach sporządzano mapy dóbr, na które udzielano kredytu. Należy przypuszczać, że mogły powstawać dwie mapy tej samej treści, zwłaszcza po powołaniu w 1872 r. Delegacji Taksowych (na mocy prawa z 1869 r.). Obie posiadały wartość oryginału; jedna przeznaczona dla właściciela dóbr, druga – dla Dyrekcji Głównej TKZ⁵². W wypadku dóbr dzielonych czy granic między dobrami zdarzało się, że sporządzano więcej niż dwie mapy tej samej treści, wszystkie na prawach oryginału. Podobnie mogło być w przypadku parcelacji majątków. Przykładem potwierdzającym tę tezę jest zachowana grupa wykonanych w 1937 r. kilkudziesięciu planów parcel wydzielonych z dóbr Krzyszkowice w powiecie radomskim. Mapa każdej parceli została wykonana w dwóch równoważnych, o identycznej treści i jednoznacznych opisach egzemplarzach, z których każdy ma wartość oryginału⁵³.

Rejestry pomiarowe do map TKZ były najczęściej sporządzane jako oddzielne dokumenty. Na ogół powstawały one w wyniku wpisywania danych pomiarowych dóbr w odpowiednie rubryki gotowych formularzy. W latach 1918–1939 blankiety rejestrów pomiarowych i klasyfikacyjnych były sporządzane w drukarni „Przeglądu Mierniczego”. Część rejestrów pomiarowych, zwłaszcza we wcześniejszym okresie istnienia TKZ w Warszawie, była sporządzana bezpośrednio na mapach.

Ustalenie nazwisk, także w większości przypadków imion oraz stopni, a czasami i tytułów zawodowych autorów map TKZ nie nastręcza większych trudności. Powszechnie przyjętym zwyczajem (później także obowiązkiem) przy

⁴⁷ AGAD, TKZ 724-25.

⁴⁸ AGAD, TKZ 725-15.

⁴⁹ AGAD, TKZ 725-21.

⁵⁰ AGAD, TKZ 728-14.

⁵¹ AGAD, TKZ: 704-1; 706-3; 724-15; 724-24; 725-25; 726-16; 727-4; 727-21; 728-15; 728-16.

⁵² *Pamiętnik Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem*, t. I, Warszawa 1884, s. 355-359.

⁵³ AGAD, TKZ 719-11, ark. 1-2 – 719-49, ark. 1-2 (39 j. inw.; 78 j. a.).

sporządzaniu map bądź ich kopii było odcisnięcie swojej pieczęci oraz złożenie podpisu. Na pieczęci, najczęściej w otoku, widniało imię, nazwisko i stopień zawodowy wykonawcy, co pozwala ustalić autora, zwłaszcza że podpisy często bywały nieczytelne. W przypadku najwcześniejszych map znajdują się na nich tylko podpisy autorów. Do rzadkości należą kartografika TKZ bez pieczęci i podpisu wykonawcy. Na rysunku w polu pieczęci geometrów i mierniczych występuje orzeł rosyjski w okresie zaborów lub orzeł polski w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Odmiennym rozwiązaniem jest odcisk pieczęci mierniczego przysięgłego, Konstantego Eckerta, z umieszczonym w polu herbem Lublina⁵⁴. Całkowicie odmiennym sposobem uwierzytelniania jest (zamiast pieczęci) naklejony na mapie z 1873 r. znaczek papierowy, który oprócz rysunku orła rosyjskiego ma napis – „K.B.Inż.Em.RD”, czyli Konstanty Brochocki, inżynier, emeryt, Radca Dworu.

Mapy TKZ przed wejściem w życie instrukcji z 21 czerwca 1884 r., normującej zasady sporządzania dokumentów pomiarowych, wykonywali geometrzy z różnym statusem zawodowym. Wśród autorów map z tego okresu odnajdujemy nazwiska znanych geodetów i wykonawców kartografików wielkoskalowych, takich jak geometra patentowany Królestwa Polskiego Kwiryn Pilecki, geometra przysięgły drugiej klasy Marian de Wiernek czy geometra przysięgły Joachim Łuszczewski. Niektórzy wykonawcy map sprzed 1884 r. nie zawsze mieli wystarczające kwalifikacje, przynajmniej formalne, do sporządzania dokumentów pomiarowych. Niekiedy byli to geometrzy bez stosownego wykształcenia zawodowego, a jedynie posiadający praktykę dokonywania pomiarów i sporządzania wielkoskalowych map gruntowych.

Dopiero od lat osiemdziesiątych XIX w. większość autorów map posiadała wymagany ustawą status geometry przysięgłego drugiej klasy. Bardzo rzadko wśród sporządzających mapy TKZ byli geometrzy pierwszej klasy. Autorzy map z okresu Drugiej Rzeczypospolitej najczęściej posiadali stopień zawodowy inżyniera i tytuł mierniczego przysięgłego. Mapy TKZ na ogół, zwłaszcza od 1884 r., sporządzali geodeci posiadający upoważnienie Dyrekcji Głównej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (DG TKZ) w Warszawie. Czasami informacja o upoważnieniu znajduje się w tytule autorstwa mapy, np. „Otto mar Wolle geom. przys. kl. 2-iej upoważniony przez DG TKZ”⁵⁵. W gronie autorów map TKZ z lat 1884–1918 możemy wyróżnić, podobnie jak w okresie wcześniejszym, grupę znanych specjalistów w zakresie dokonywania pomiarów i sporządzania map gruntowych. Należy do tej grupy zaliczyć przede wszystkim trzech rzeczoznawców TKZ, kontrolujących pracę geometrów posiadających upoważnienia Dyrekcji Głównej, Teodora Ziemiańskiego, Januarego Władysława Starzyńskiego i Ludwika Rubacha, a ponadto Henryka Muklanowicza, Stanisława Mystkowskiego i Jana Aleksandra Gomulickiego (ojca poety

⁵⁴ *Plan części gruntów hipotecznych wydzielonych z majątku Podobłocie...*, 24 czerwca 1942 r., AGAD, TKZ 616-5. Na mapach z lat 1940–1944 znajdujemy pieczęcie mierniczych, których używali oni w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, bądź tylko ich podpisy.

⁵⁵ *Kopia odrysu pomiarowego dóbr Stropieszyn...*, światłokopia (1940 r.) mapy z 1884 r., AGAD, TKZ 610-43.

i prozaika, Wiktora Teofila Gomulickiego). Nazwiska tych geometrów odnajdujemy wśród autorów map majątków ziemskich z terenu Mazowsza, chociaż wiemy, że nie zawsze zachowały się oryginały map, a nazwiska umieszczono na kopiach jako autorów oryginałów, z których te kopie sporządzono.

Daty umieszczone na mapach TKZ są bardzo zróżnicowane i co do dokładności, i pod względem datowania, czynności pomiaru i sporządzenia planu. Występują zarówno datyienne, miesięczne, a bywa, że tylko roczne. Nie zawsze na mapie znajduje się (tak jak między innymi w wypadku najwcześniejszego oryginału) data wykonania pomiaru gruntu – maj 1839 r.; i data sporządzenia mapy – lipiec 1839 r. Jeśli idzie o datyienne umieszczone na mapach, często brak jest informacji, czy odnosi się ona do zakończenia pomiaru, czy dotyczy wykonania planu na podstawie tego pomiaru. Najczęściej jest to bądź data, pod jaką geometra wpisał zlecenie sporządzenia mapy, bądź data podpisania przez autora gotowej już mapy.

Prawie wszystkie mapy majątków mazowieckich zostały wykonane w orientacji północnej. Na mapach wcześniejszych (z pierwszej i z początku drugiej połowy XIX w.) orientację określano za pomocą umieszczonej na nich tzw. róży kierunków świata, którą na późniejszych kartografikach zastąpiono jedynie strzałką. Większość map posiada również legendę objaśniającą zastosowane na mapie barwy i znaki. Barwami i znakami wyróżniano: podziały własnościowe, zagospodarowanie terenu, zabudowę oraz sieć hydrograficzną i komunikacyjną.

Nieomalże na wszystkich mapach TKZ z terenu Mazowsza została podana skala. Posługiwano się wówczas trzema sposobami przedstawiania skali: 1) liczbowo – w postaci ilorazu; 2) liniowo – za pomocą podziałki transwersalnej; 3) słownie – używając określeń między innymi takich, jak: „50 sążeniów w calu angielskim” (tj. 1:4200); „50 prętów na jedną ławkę” (tj. 1:5000); „85 mm – 100 prętów nowopolskich” (tj. 1:5000). Podziałka liniowa na mapach była przedstawiana w prętach nowopolskich (nazywana wówczas była „podziałką miary nowopolskiej” lub w sążniach (tzw. „podziałka miary rosyjskiej”). Na mapach sporządzonych po 1918 r. występuje metryczna podziałka liniowa.

Mapy TKZ były najczęściej wykonywane w skali 1:5000, 1:4200, 1:4000. Skalę tę stosowano przede wszystkim do map gruntowych, obejmujących dobra należące do jednego właściciela i posiadające jedną księgę hipoteczną. Mapy w tej skali w przypadku dóbr o mniejszym areale, złożonych z jednej wsi bądź z części wsi lub z jednego folwarku, były sporządzane na jednym arkuszu, czasami na dwóch. Jednak zdarzało się, że mapy takich dóbr powstawały także w innych skalach, np. w skali 1:7500⁵⁶. Natomiast w wypadku dóbr o dużym areale, złożonych z wielu wsi, folwarków, czasami także lasów, powstawała mapa wieloarkuszowa. *Pierworys urządzenia dóbr prywatnych Kazimierz położonych w guberni warszawskiej* wykonany został w latach 1863–1864 przez Ottomara Wolle, w skali 1:5000, na 21 arkuszach, z których zachowało się siedemnaście⁵⁷. W ta-

⁵⁶ AGAD, TKZ 626-1.

⁵⁷ AGAD, TKZ 603-1, ark. 1-17.

kich wypadkach sporządzano dodatkowo na jednym arkuszu mapę zbiorową (zbiorczą) tych dóbr, ale oczywiście w skali mniejszej, najczęściej 1:20 000⁵⁸. Znaczna część map TKZ została wykonana w skali 1:2000. Najczęściej są to tzw. mapy melioracyjne, czyli gruntów, które poddawano drenowaniu⁵⁹. W mniejszej skali sporządzano mapy obrębów leśnych, najczęściej w dwukrotnie mniejszej niż mapy dóbr, czyli 1:8400 lub 1:10 000.

Miary powierzchni występujące na mapach i nanoszona na kartografika klasyfikacja gruntów były stosowane zgodnie z obowiązującymi w tym zakresie przepisami TKZ. Pierwsze uregulowania wprowadzały prawo z 1838 roku. Następnie obowiązywały zasady ustalane przez powołane w 1872 r. Delegacje Taksowe. Od 1884 r. geometrzy stosowali się do przepisów zawartych w uchwalonej 21 lipca tegoż roku przez Ogólne Zebranie Władz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Warszawie *Instrukcji o sporządzaniu dowodów pomiarowych*⁶⁰. Powierzchnię gruntów przedstawianych na mapach oraz w rejestrach pomiarowych i klasyfikacyjnych w XIX w. podawano prawie wyłącznie w jednostkach miary nowopolskiej, czyli morgach i prętach. Natomiast w XX w. w pomiarach gruntowych zaczęto stosować system metryczny o takich jednostkach miary, jak hektar i metr kwadratowy. Czasami powierzchnię gruntów podawano jednocześnie w jednostkach miary nowopolskiej i jednostkach metrycznych. Na niektórych mapach sporządzonych w końcu XIX i na początku XX w. (przed 1915 r.) występują rosyjskie miary powierzchni – morgi rosyjskie (dziesięciny) i sążnie kwadratowe.

Mapy TKZ były na ogół opisywane w języku polskim. Tylko niewielka część kartografików została wykonana w języku rosyjskim. Rosyjski jako język opisu map pojawił się dopiero w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XIX w., w okresie nasilającej się po powstaniu styczniowym rusyfikacji. Do wyjątków należy mapa folwarku Jeżewo w gminie Stelmachowo, powiecie wysoko-mazowieckim z 1853 r., zachowana w kopii z 1883 roku. Wynika z niej, że również oryginał (autorstwa Aleksandra Pstrokońskiego) został sporządzony w języku rosyjskim⁶¹. W nielicznych wypadkach zdarzają się kartografika posiadające tytuł podany w dwóch językach – polskim i rosyjskim. Jednak wtedy mapy najczęściej były opisywane w języku polskim. Występujące na mapach nazwy miejscowe, głównie na kopiach, miewają czasami błędną pisownię. Niekiedy istniały różnice między nazwą miejscowości występującą w księdze hipotecznej a jej nazwą potoczną. Autorzy map najczęściej posługiwali się tą pierwszą, rzadziej drugą. W tytułach niektórych kartografików występują obie nazwy. W występujących licznie na mapach TKZ adnotacjach zdarzają się przypadki poprawiania nazw miejscowych, najczęściej ich uwspółcześniania.

⁵⁸ Plan zbiorowy dóbr Kazimierz..., 1879 r., ADAD, TKZ 603-2.

⁵⁹ Np. AGAD, TKZ: 630-3; 634-24; 638-16, ark. 1-2; 663-8; 663-9; 672-16.

⁶⁰ APAN, sygn. III – 5; S. Borowski, *Towarzystwo Kredytowe...*, op. cit., t. 2, s. 504-506; *Pamiętnik Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem*, op. cit., s. 555-557.

⁶¹ AGAD, TKZ 618-18.

W tytule każdej mapy sporządzanej dla potrzeb Dyrekcji Głównej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Warszawie autor podawał przynależność administracyjną przedstawianych dóbr. Najczęściej umieszczano nazwę województwa lub guberni i powiatu, a czasami nawet gminy, np. *Plan gruntów częściowego właściciela Sokolnickiego Franciszka w granicach wsi szlacheckiej Gąski lit. M.P. położonych w guberni płockiej, powiecie ciechanowskim, gminie Nużewo*⁶². Na kopii kopiści zachowywali niekiedy w tytule przynależność administracyjną dóbr z okresu pochodzenia oryginału. Częściej podawali jednak przynależność administracyjną dóbr z czasu powstania kopii. W pierwszych latach istnienia Drugiej Rzeczypospolitej, przed wprowadzeniem podziału administracyjnego na województwa, umieszczano w tytule przynależność administracyjną do dawnych guberni, zastępując termin „gubernia” określeniem „ziemia”. Na kopiach wykonywanych w latach 1939–1944 podawano przynależność administracyjną dóbr, występujących na mapach, które kopiowano.

Na mapach odnajdujemy również wiele informacji dotyczących funkcjonowania TKZ w Warszawie. Nazwa Towarzystwa często pojawia się już w tytułach map. Więcej informacji w tym zakresie możemy czerpać z zamieszczonych na mapach adnotacji. Znajdujemy tu między innymi wzmianki o zwolnieniu części dóbr z odpowiedzialności za zaciągniętą przez właściciela pożyczkę. Ponadto na mapach występują ślady działalności różnych instytucji czy urzędów, na przykład Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, Banku Włościańskiego, Urzędów Wojewódzkich oraz Okręgowych Komisji Ziemskich.

Ważny jest fakt, że na wielu mapach pojawiały się nazwiska właścicieli dóbr, a niekiedy także włościan. Należy żałować, że nie dotyczy to wszystkich map TKZ, ponieważ taki typ kartografików jest niezwykle cenny zarówno w badaniach genealogicznych, jak i majątkowych. Imiona i nazwiska właścicieli dóbr znajdują się w: 1) tytułach map; 2) treści map; 3) w adnotacjach umieszczonych na mapach. Na mapach TKZ z terenu Mazowsza nazwiska właścicieli dóbr pojawiają się częściej aniżeli na mapach majątków z innych regionów ziem polskich pozostających obszarem działania Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Warszawie. Zachowało się 98 mazowieckich map gruntowych TKZ, na których zostały umieszczone nazwiska właścicieli. Są to zarówno nazwiska właścicieli majątków, np. *Plan trzeciej części dóbr Kozłów zwanej Kozłów przechodzącej na własność Wandy Chmielewskiej i sukcesorów Mieczysława Eysymontt, położonej w guberni warszawskiej powiecie mińskim, gminie Łukowiec*⁶³, jak i właścicieli parceli, np. *Plan parceli nr 4 Szczepana i Marianny małżonków Socha w majątku Barciowo położonym w powiecie płockim, gminie Miszewo Murowane*⁶⁴.

Zdecydowana większość map TKZ majątków mazowieckich dotyczy małej, rzadko średniej własności ziemskiej. Są to dobra najczęściej składające się z jednej wsi, często nawet z części wsi, rzadko dwóch wsi bądź wsi i folwarku. Do wyjątków należą mapy dóbr należących do wielkiej własności ziemskiej. Były

⁶² AGAD, TKZ 699-47.

⁶³ AGAD, TKZ 725-17.

⁶⁴ AGAD, TKZ 708-20.

co najmniej dwie przyczyny takiego stanu rzeczy. Po pierwsze, niewiele dóbr ziemskich na Mazowszu można było w XIX w. zaliczyć do tej kategorii. Po drugie, zdecydowanie częściej z pożyczek TKZ korzystali właściciele niewielkich majątków ziemskich, rzadziej posiadacze dóbr złożonych z wielu wsi i folwarków. Jedynymi kartografikami w mazowieckim TKZ, dotyczącymi wielkiej własności ziemskiej są mapy folwarków, które wchodziły wówczas w skład ordynacji Krasieńskich. Zachowało się 25 map następujących folwarków wchodzących w skład tej ordynacji, położonych w powiecie ciechanowskim: Chrzanowo, Kołaczkowo, Zabrzezie Górne, Krubin, Lekowo, Mieszki Bardony, Opinogóra Dolna, Opinogóra Górna, Pałuki, Wierzbówek, Wyderka, Władysławów, Zygmuntów⁶⁵ oraz mapa majątku Opinogóra⁶⁶. Ponadto zachowały się 23 mapy lasów i obrębów leśnych ordynacji Krasieńskich: Bardunki, Gołoty, Gutkowo, Kamionka, Klin Lekowski, Kłoczek, Kuchary, Lekowo, Olszyny, Ościslów, Pęczcin, Rzy, Smolarnia, Wierzbowo⁶⁷. Większość map dóbr ordynacji Krasieńskich, znajdujących się w zespole map Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, to kopie sporządzone w 1911 r. przez geometrę Kazimierza Staszewskiego z oryginałów map wykonanych przez pochodzącego z Ostrołęki geometrę, Jana Aleksandra Gomulickiego, który od 1855 r. mieszkał w Pułtusku. Kilka z nich to światłokopie sporządzone w 1942 r. przez Janusza Kahla. Ponadto wśród autorów map dóbr opinogórskich – zarówno oryginałów, jak i kopii – występują nazwiska innych geometrów TKZ z końca XIX i początku XX w.: Stanisława Cieślińskiego, M. Frydena, Januarego Władysława Starzyńskiego, Michała Szymańskiego i Ślepowrońskiego.

Wszystkie zachowane kartografika TKZ z terenu Mazowsza to wielkoskalowe mapy gruntowe. Stosując kryterium treści, można dokonać ich podziału na: 1) mapy całości dóbr; 2) mapy części dóbr; 3) mapy gruntów wydzielonych z dóbr; 4) mapy lasów należących do dóbr; 5) mapy wsi i folwarków należących do dóbr; 6) mapy parceli wydzielonych z dóbr; 7) plany kolonii wydzielonych z dóbr; 8) mapy melioracyjne; 9) mapy graniczne lub sporów granicznych między dobrami. Pomimo daleko idącej jednorodności kartografików TKZ, posiadają one bogatą, różnorodną treść. Stanowią cenne źródło do badań nad dziejami gospodarczymi Mazowsza z XIX i pierwszej połowy XX w. i pozwalają na śledzenie historii osadnictwa na ziemiach Mazowsza w tym okresie. Mapy te są przede wszystkim ważnym materiałem do badań nad strukturą dóbr ziemskich. Natomiast niewiele spośród nich zawiera informacje dotyczące dziejów gospodarki chłopskiej. Kartografika TKZ ukazują strukturę agrarną oraz zabudowę wsi i folwarków już po regulacjach („urządzeniach”) z połowy XIX w. i po reformie uwłaszczeniowej z 1864 roku. Pozwalają również na prześledzenie procesu likwidacji serwitutów, której skutkiem było zmniejszanie się o kilka procent obszaru majątków ziemskich. Ponadto na niektórych mapach można

⁶⁵ AGAD, TKZ 702-1 do TKZ 702-25.

⁶⁶ AGAD, TKZ 702-42.

⁶⁷ AGAD, TKZ 702-26 do TKZ 702-41 i TKZ 702-43 do TKZ 704-49.

znaleźć dowody sprzedaży chłopom części gruntów z tych majątków. Mapy najwcześniejsze ukazują grunty w układzie trójpolowym.

Mapy TKZ dotyczące Mazowsza mogą być wykorzystywane nie tylko w badaniach z zakresu historii gospodarczej i geografii historycznej regionu. Wiele map może stanowić przedmiot badań historyków architektury, zwłaszcza te, które przedstawiają założenia pałacowo-ogrodowe. Godnymi uwagi w tym zakresie mogą być kartografika ukazujące szczegółowo zabudowę folwarków. Oddzielną grupę, szczególnie cenną dla historyków architektury, stanowią plany osad młynarskich i karczem. Mapy lasów oraz liczne mapy drenowania pól mogą być ważnym źródłem do badań nad zmianami krajobrazu Mazowsza w drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX wieku.

Jednoróżec – przasnyski na przełomie XIX i XX wieku

Jednoróżec – niegdyś bartniczy zaścianek – to jedna z tych miejscowości powiatu przasnyskiego, której historię należy już mierzyć przestrzenią wieków. Historię – dodajmy – albo zbadaną, kryjącą jednak wiele ciekawych wątków, których znaczenie wyłacza niekiedy poza granice regionu, co wiąże się z regionalną. Nielejczy szlak jest próbą scharakteryzowania zasadniczych trendów rozwojowych Jednoróżca, jest opisem włoskowej codzienności końca XIX i początków XX wieku.

Ukaz carski z 2 marca 1864 r. wprowadził w murządzkiej powiatowej gminie (wielkiej). Na obszarze nowo powstałego w 1864 r. powiatu przasnyskiego takich gmin było dziewięć, tj.: Baranów, Bączy, Płuskie, Chopsów, Dębnów, Jednoróżec, Karwacz, Krzynowłoga Wielka, Krzynowłoga Mała, Zaręby, dwie osady – Chorzale i Janowo (po 1869 r. na prawach gminy) – jedno miasto – Przasnysz. Obszar gminy Jednoróżec wynosił 183 wiosni kwadratowych, czyli ok. 214 km² z ludnością szacowaną w 1850 r. na 1049 osób, z tego 2514 mężczyzn i 2539 kobiet. Sam Jednoróżec liczył około 120 domów, w których mieszkało, w zależności od szacunków, od 700 do 1000 mieszkańców. Pod względem zaradku gmina Jednoróżec zajmowała pierwsze miejsce wśród gmin powiatu, natomiast zaś w statystyce gęstości zaludnienia, liczył w 1850 r. kształtowała się na poziomie zaledwie 26 osób na km², gdy np. w gminach Zaręby – 37 osób, Janowo – 35,4, Karwacz – 36.

W powszechnym odbiorze – o tenik uogólnienie – obszar przasnyski funkcjonowało i na przełomie XIX i XX w. – gminę przasnyską uważano za całkowicie kurpiowską. Tymczasem w powiecie przasnyskim przebiegały dwa wyraźne – etnicznym zróżnicowania, które w coraz większym stopniu przekształcały się na podział na wsie kurpiowskie: Budy Przasnyskie, Bączy, Chopsów, Dębnów, Karwacz, Malowidz, Nakiel, Obsarwka, Pęczki, Przasnysz, Zaręby (Przasnysz) i Zaręby (Kozłowa) i wsie włościańskie (miejscowości) Bączy, Chopsów, Dębnów, Jednoróżec, Sola-

1. L. Krzywicki, *Legenda w Dziejach i S. Warszawa 1963*, s. 96.